

Arheološka obravnava človeških posmrtnih ostankov iz kontekstov modernih konfliktov

© Uroš Košir

Avgusta, d. o. o.; u.kosir87@gmail.com

Uvod

Arheologija se v evropskem prostoru že dlje časa ne ukvarja več le s starejšimi obdobji človeške zgodovine, predmet raziskav pa so zadnja tri desetletja tudi ostaline modernih konfliktov, predvsem iz prve in druge svetovne vojne. Tudi v slovenskem prostoru so bile izvedene nekatere raziskave, ki obravnavajo tovrstno dediščino, predvsem v obdobju od leta 2009 dalje, od leta 2015 pa se takšne raziskave pojavljajo tako rekoč na letni ravni (Saunders *et al.* 2013; glej Košir, vse objave).

Poleg obsežnih pokrajin konfliktov, ki jih zaznamujejo utrbeni sistemi, lokacije bitk, vadbišč in vojaških objektov, obsežno frontno zaledje iz časa prve svetovne vojne in ogromne količine s konflikti povezane premične dediščine, so med odkritji tudi posmrtni ostanki padlih, umrlih ter pobitih vojakov in civilistov, ki so zaradi vojn, bolezni in nasilja izgubili življenje. Arheološka obravnava tovrstnih posmrtnih ostankov ima v Sloveniji različna ozadja, tako z zakonodajnega vidika kot z vidika vzrokov, ki so botrovali posameznim raziskavam.

Prva svetovna vojna

Do odkritij posmrtnih ostankov iz časa prve svetovne vojne je v Sloveniji prišlo predvsem naključno ob gradbenih delih ali »brskanju« po nekdanjih bojiščih s strani zbiralcev in zanesenjakov. V nekaterih primerih je posredovala policija, o večini odkritij pa pristojne institucije niso bile obveščene, kar odraža odnos do tovrstnih posmrtnih ostankov na našem ozemlju. Do sedaj lahko odkritja posmrtnih ostankov iz prve svetovne vojne povežemo z vsaj

Slika 1. Grob italijanskega vojaka in oficirja iz prve svetovne vojne v Vrtojbi (foto: U. Košir, 2022).

devetimi arheološkimi raziskavami, oziroma vsaj tolikokrat je bila arheologija vpletena v izkopavanje in analizo odkritih ostankov. V petih primerih je šlo za naključna odkritja, v preostalih pa so bila odkritja povezana z načrtnimi arheološkimi raziskavami (Slika 1, Preglednica 1).

V preglednici omenjene raziskave so potekale tako v raziskovalne namene kot v obliki zaščitnih izkopavanj. Raziskave na Mengorah, Rombonu, pri Selah na Krasu in v Bodrežu so potekale pod okriljem Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD 2008; v nadaljevanju: ZVKD-1) – zanje je ministrstvo za kulturo izdalo kulturnovarstveno soglasje. Raziskave lokacij Nova vas, Vrtojba, Kranjska Gora in Mala Pišnica so potekale pod okriljem Zakona o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev (ZPVGŽ 2015; v nadaljevanju ZPVGŽ), in sicer na podlagi izdanega dovoljenja Uprave RS za vojaško dediščino ministrstva za obrambo, pod okriljem istega zakona pa je bila

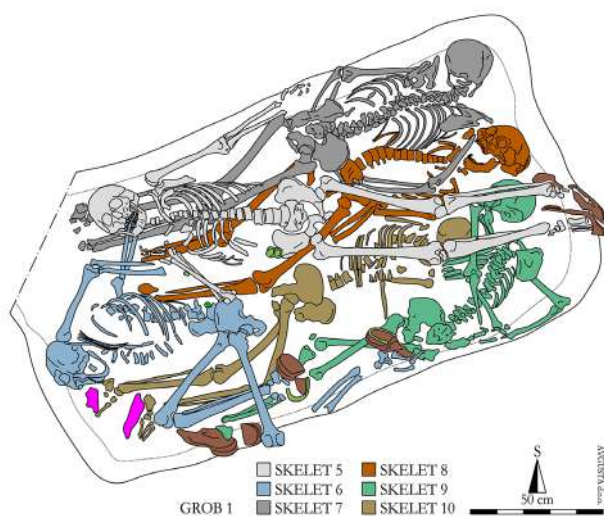
Leto	Lokacija	Namen	Krovni zakon
2012	Mengore (pokopališče)	raziskovalni	ZVKD-1
2015	Rombon (pokopališče/bolnišnica)	raziskovalni	ZVKD-1
2016	Sela na Krasu (posamezni grob/bojišče)	zaščitne raziskave	ZVKD-1
2021	Bodrež (množični grob/bojišče)	zaščitne raziskave	ZVKD-1
2021	Sela na Krasu (kraška jama/bojišče)	zaščitne raziskave	ZPVGŽ
2022	Vrtojba (pokopališče/bojišče)	zaščitne raziskave	ZPVGŽ
2022	Kranjska Gora (pokopališče)	raziskovalni	ZPVGŽ
2022	Mala Pišnica (posamezni grob)	raziskovalni	ZPVGŽ
2022/23	Hudi Log (bojišče)	zaščitne raziskave	ZPVGŽ

Preglednica 1. Seznam raziskav, ki so obravnavale posmrtno ostanke iz prve svetovne vojne. Za omenjene lokacije glej po vrstnem redu Saunders *et al.* 2013, 59–60; Košir 2021, 161–162; Košir 2017, 331–334; Fabec *et al.* 2020; Rozman, Leben Seljak, Košir 2021; Košir, Leben Seljak 2023a; Košir 2022a, 2022b, 97–99; Splet 1 in Košir, Leben Seljak 2023b.

izvedena tudi analiza posmrtnih ostankov in predmetov, ki so jih pri pregledu terena pri Hudem Logu odkrili pripadniki državne enote za varstvo pred neeksploziranimi ubojnimi sredstvi.

Druga svetovna vojna in povojno obdobje

Vpletenost arheološkega dela v obravnavo posmrtnih ostankov iz modernih konfliktov je v Sloveniji v večji meri povezana z izkopi grobišč vojnih in povojnih pobojev, ki jih je zagrešila partizanska vojska (glej prispevke v Dežman 2011; 2019; 2021). Vendar pa so bile kljub splošnemu prepričanju, da tovrstne raziskave obravnavajo le grobišča z žrtvami, ki jih je povzročila partizanska stran, izvedene tudi raziskave partizanskih grobov. Leta 2012 so bili izkopani posmrtni ostanki Vilibalda Rapla (Vilija Rapla), ki so bili odkriti leta 2011 ob vzdrževalnih opravilih pri partizanski bolnici Franji (Josipovič, Rupnik 2012), leta 2018 pa so bile neuspešno sondirane lokacija groba partizanke pri Primožu pri Ljubnem, lokacija groba partizana Janeza Plohla pri Dolenjih Selcah in lokacija grobišča partizanskih žrtev ob policijski postaji v Tolminu (Košir 2019, 72, 79, 82). Istega leta je bila potrjena lokacija groba partizana pri Kožmanih (Josipovič, Praprotnik 2019, 104), leta 2022 pa so bili izkopani pozabljeni partizanski grobovi v Rušah, odkriti ob arheoloških raziskavah tamkajšnjega trga (Košir 2022c, 54).

Slika 2. Risba individualiziranih skeletov v grobu št. 1 na povojnem prikritem grobišču Cuzakov travnik pri Kamniku iz leta 1945 (avtor: U. Košir, 2018).

Obravnava posmrtnih ostankov iz modernih konfliktov

Arheološka izkopavanja t. i. prikritih grobišč potekajo že od leta 2006, več raziskav pa je bilo izvedenih predvsem od leta 2016 do danes. Pri izkopavanju grobišč uporabljamo različno metodologijo, ki je odvisna od vrste grobišča, ohranjenosti posmrtnih ostankov in števila žrtev. Če okoliščine raziskave to dopuščajo, opravimo individualizacijo skeletov s pripadajočimi predmeti (Sliki 2, 3), v primeru grobišč v jamah, rudniških jaških in protitankovskih jarkih, kjer je po navadi prisotna velika količina medsebojno prepletenih posmrtnih ostankov, ki pogosto niso več v anatomske legi, pa se je treba poslužiti drugačnih tehnik izkopa, kot je izkop po plasteh, kvadrantih ali drugih prostorsko zamejenih enotah. V takšnih primerih predmetov ni mogoče pripisati posameznikom, oziroma je mogoče dokumentirati le skupke predmetov, ki so verjetno pripadali eni osebi. Posmrtne ostanke v večini primerov očistimo, vedno opravimo antropološko analizo, ki vsebuje določitev minimalnega števila žrtev, njihov spol, starost, telesno višino in patologijo, za namen opravljanja morebitnih DNK analiz v prihodnosti pa od vsakega skeleta shranimo desno stegnenico. Razlog za takšno izbiro kosti je predvsem specifična večjih množičnih grobišč, predvsem v breznicah, kjer so lahko kosti močno poškodovane in premešane, najzanesljivejša pa je izločitev stegenic, ki jih nato hranijo pod okriljem Nacionalnega forenzičnega laboratorija. Pri tem je pozornost usmerjena predvsem v posmrtne ostanke iz druge svetovne vojne in povojnega obdobja, kjer obstaja večja možnost še živečih neposrednih sorodnikov, pri ostankih iz prve svetovne vojne pa zaenkrat še ni bilo zahtevane hrambe vzorcev. Po končanih raziskavah so posmrtni ostanki bodisi shranjeni v za to namenjenih kostnicah v Mariboru ali Škofji Loki, v nekaterih primerih pa pristojne službe izvedejo ponoven pokop na vojaških ali civilnih pokopališčih.

Pomemben vidik raziskav posmrtnih ostankov iz modernih konfliktov se dotika tudi etičnih dimenzij, povezanih s takšnim delom. Znanstveno obravnavo posmrtnih ostankov in njihovo uporabo pri muzejskih predstavah veliko ljudi vidi kot objektifikacijo. V primeru posmrtnih ostankov oseb, ki so časovno in čustveno blizu današnjim ljudem, je razumljivo, da pride do razhajanj med znanstvenimi potrebami in čustvi, tabuji ter verskimi načeli širše javnosti in potomcev (Balbi 2011, 238).

Nekateri se še vedno ne zavedajo, da prav znanstvena obravnavna nedavnih posmrtnih ostankov poleg pridobivanja novih informacij o preteklosti omogoča identifikacijo in pieteten odnos, nezavedanje pa je verjetno posledica nepoznavanja znanstvenih metod in njihovih zmožnosti, pri čemer vlogo igrata še kulturno in versko ozadje skupnosti in posameznikov, ki se ne strinjajo z raziskavami. Glede na utilitaristična ali konsekvencialistična načela, ki sta jih predlagala Jeremy Bentham in John Stuart Mill, je dejanje etično dopustno, če pripomore k novemu vedenju in širjenju znanja (Lynnerup 2010, 83; nav. v Rems 2016, 44). Uporaba posmrtnih ostankov kot vir znanja po mnenju Malin Masterton ni nujno napačna, če upoštevamo, da gre za posmrtne ostanke nekoč žive osebe (Masterton 2010, 24). Četudi z raziskavami pridobimo nova znanja, se številni sprašujejo o pravicah in interesih pokojnikov, celo o tem, ali je mogoče škodovati že umrlim osebam. Mastertonova je oblikovala tezo, da bi mrtvi lahko imeli neposredne pravice, če so del še obstoječe skupnosti. Če obstaja posmrtni interes, lahko pravice temeljijo na obrambi interesov, predvsem na njihovi zasebnosti (Masterton 2010, 25–27). S koncem življenja človek ne more imeti želja in interesov, lahko pa so bili ti izoblikovani v času življenja in segajo onkraj smrti posameznika. Takšen primer je lahko osebni interes o dobrem imenu in ugledu (Feinberg 1984; Holm 2001; nav. v Masterton 2010, 27).

Nasprotno nekateri trdijo, da mrtvim ne moremo niti škodovati niti koristiti, saj so mrtvi. Hallvard Fossheim, ki je podobnega mnenja, kljub temu piše, da moramo zaradi pietete z njihovimi posmrtnimi ostanki upravljati z vestnostjo in spoštovanjem (Fossheim 2010, 7; nav. v Rems 2016, 17). Tudi Scarre verjame, da je smrt dokončna (po njegovo *extinction*) in da mrtvi nimajo nobene koristi ali škode, če so predmet raziskav, čeprav pozneje zaključí, da je treba upoštevati interese živih in mrtvih (Scarre 2006, 197–198). Kot izpostavlja Brumec, pravo ne varuje pokojnikov, ampak »idejo posameznika, ki je izražena predvsem kot spomin na umrlega, čustva svojcev in ostalih, ki so gojili odnos do pokojnika; nenazadnje pa varuje tudi moralne vrednote, na katerih temelji družba« (Brumec 2012). Odnos do mrtvih tako ne vpliva neposredno na pokojne, vsekakor pa vpliva na njihove potomce (glej tudi Scarre 2006, 185), saj je znanstvena obravnavna lahko v njihovo korist. Tu se je mogoče strinjati z Marcom Balbijem, ki meni, »da je etično bolj pravilno, da storimo vse, kar omogoča identifikacijo ostankov neznanega

Slika 3. Nemške prepoznavne ploščice iz množičnega grobišča v Šembijah. Individualizacija skeletov in natančno prostorsko dokumentiranje odkritih prepoznavnih ploščic bo v prihodnosti morda pripomoglo k identifikaciji tam pokopanih nemških vojakov iz druge svetovne vojne (foto: U. Košir, 2020).

vojaka, kot da ga v imenu slabih interpretacij etičnih načel oropamo te možnosti» (Balbi 2011, 243). V kontekstu obravnave posmrtnih ostankov v arheologiji modernih konfliktov je prav to največji prispevek znanosti. Identifikacija, včasih tudi razkritje posameznikove usode, je lahko sklepno dejanje še živečim svojcem. Arheološke in antropološke analize tako zagotovo pripomorejo k boljšemu razumevanju procesa pokopavanja v času vojn in procesa izvensodnih pobojev ter k identifikaciji pripadnosti žrtev različnim vojaškim formacijam ali civilnemu prebivalstvu, včasih pa pripomorejo celo k osebni identifikaciji posameznikov, tako na podlagi odkritih predmetov kot na podlagi DNK analiz.

Etična odgovornost arheologov je pri delu s človeškimi ostanki razpeta med odgovornostjo do znanstvene sfere in napredovanja človeškega znanja, odgovornostjo do potomcev padlih vojakov in njihove skupnosti ter odgovornostjo do pokojnikov (Scarre 2003; Tarlow 2006; nav. v Moshenska 2008, 168). Pri raziskavah in ponovnih pokopih se moramo zavedati, da so morda še živi ožji sorodniki padlih vojakov in civilistov. Vprašati se moramo, kakšne so njihove želje in zahteve glede pokojnih sorodnikov in načina pokopa njihovih posmrtnih ostankov, pa tudi glede njihove morebitne uporabe v znanstvene namene (Moshenska 2008, 168). Obstaja celo možnost, da izvemo, kakšne so bile pokojnikove želje glede lastnega pokopa. Morda so ohranjene oporoke, spomini in pričevanja o pokojnikih, katerih posmrtne ostanke

raziskujemo (Moshenska 2008, 169). Prevladujoča pravna teorija pravi, da je treba upoštevati želje pokojnikov in njihovo domnevno voljo, po svoji volji pa lahko ravnamo v primeru, ko pokojni ni izrazil in zapustil nobenih želja (Brumec 2012). Ob tem se zelo neposredno soočamo z različnimi etičnimi vprašanji, povezanimi s pokopi. Tematika je v arheologiji povezana predvsem s prostorom ZDA in raziskavami grobišč staroselskih skupnosti, v zadnjih dveh desetletjih pa je v ospredju predvsem v kontekstu arheološkega raziskovanja modernih konfliktov. Ali moramo nujno in vselej spoštovati želje in prepričanja pokojnikov ali njihovih bližnjih sorodnikov, če so nam poznana? Gre za širše vprašanje o ideoloških kontekstih pokojnih in arheologov. Ali naj arheolog posmrtno ostanke pripadnikov nacizma in komunizma obravnava enako kot ostanke njihovih žrtev? Lahko muslimana ali ateista pokopljemo pod znamenje križa? Lahko enačimo vse posmrtno ostanke ter jih obravnavamo v skladu z danes prevladujočimi prepričanji in predstavami ter po ustaljenih smernicah? González-Ruibal s sodelavci meni, da si vsi človeški ostanki zaslužijo določeno mero spoštovanja, vsi pa naj si ne bi zaslužili enakih komemoracij. Kot primer neenakosti navaja nacističnega pilota bombnika, stalinističnega agenta in prostovoljno medicinsko sestro, ki naj si ne bi zaslužili enakega spominjanja (González-Ruibal, Ayán Vila, Caesar 2015, 116). Ne glede na kakršnokoli pripadnost pokojnikov bi morale komemoracije vsebovati le osnovne pietetne elemente, tj. dostojen pokop brez povečevanja kogarkoli.

Zaključek

Arheološka stroka lahko pri obravnavi žrtev prve in druge svetovne vojne izjemno pripomore k pridobitvi obsežnega nabora informacij, povezanih tako s pokojniki kot z okoliščinami njihove smrti in pokopa. Kot odgovor na morebitne očitke in nasprotovanje tovrstnim raziskavam, ki potekajo pod okriljem ZPVGZ in Uprave RS za

vojaško dediščino, naj povemo, da so rezultati raziskav enaki, kot če bi te potekale na podlagi kulturnovarstvenega soglasja ministrstva za kulturo. Zagotovo pa je birokratska pot prek ZPVGZ enostavnejša in hitrejša, kar botruje hitrejši izvedbi raziskav, predvsem ob naključnih odkritjih, kjer so posmrtni ostanki pogosto izpostavljeni naravnim elementom in jim grozi uničenje.

Obravnava posmrtnih ostankov iz modernih konfliktov je povezana tudi s številnimi etičnimi vprašanji, predvsem zaradi časovne bližine in možnosti še živečih svojcev žrtev. Posledično je potreben toliko bolj pieteten pristop k raziskavam, ki pa kljub morebitnemu nerazumevanju posameznikov ali javnosti prispevajo pomembne informacije o nedavni preteklosti in posameznikih, ki so zaradi vojn in nasilja izgubili življenje. Do nerazumevanja pa lahko prihaja tudi znotraj arheološke stroke, predvsem zaradi nepoznavanja potenciala arheološke obravnave nedavne preteklosti. Kljub pogosti praksi vključevanja arheologov v izkopavanja ostalin modernih konfliktov širom sveta in kljub dokaj bogatim slovenskim izkušnjam na tem področju slovenski arheologi niso deležni nobene formalnega izobraževanja s področja materialne kulture 19. in 20. stoletja, čeprav ZVKD-1 tovrstne ostaline jasno umešča tudi pod okrilje arheološke stroke. Pomanjkanje znanja o vojaških in civilnih predmetih, povezanih z modernimi konflikti, pogosto vodi do napačnih interpretacij odkritih ostalin, slovenska arheološka stroka pa se bo slej ko prej morala spopasti tudi s to problematiko, če hoče slediti evropskemu razvoju arheologije modernih konfliktov in izobraziti primeren kader za izvajanje tovrstnih raziskav. Kljub temu lahko slovenske raziskave postavimo ob bok številnim raziskavam posmrtnih ostankov iz modernih konfliktov v številnih evropskih državah, kot so Španija, Francija, Belgija, Češka in Poljska, marsikaterim pa smo lahko tudi vzor, saj v tovrstnih raziskavah zaostajajo za slovenskimi izkušnjami.

Literatura

- BALBI, M. 2011, L'archeologia dei nonni: problemi etici e potenzialità scientifiche dello scavo di resti umani di combattenti della Prima guerra mondiale / The Archaeology of our Grandparents': Ethical Problems and Scientific Potential of Excavations involving the Bodies of First World War Soldiers. – V: Nicholis, F., G. Ciurletti, A. De Guio (ur.), *Archeologia della Grande Guerra: atti del convegno internazionale: 23/24.06.2006 / Archaeology of the Great War: proceedings of the International conference* – Trento, Provincia autonoma di Trento, Soprintendenza per i beni librari, archivistici e archeologici, Settore beni archeologici, 219–243.
- BRUMEC, M. 2010, Posmrtno varstvo človekove osebnosti. – *Pamfil* 7, 26–30.
- DEŽMAN, J. (ur.) 2011, *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma: poročilo: poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011*. – Ljubljana, Družina.
- DEŽMAN, J. (ur.) 2019, *Nemoč laži: poročilo 4 Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2011–2018*. – Ljubljana, Družina.
- DEŽMAN, J. (ur.) 2021, *Pravica do groba: Republika Slovenija in vojni grobovi: 5. poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč*. – Ljubljana, Družina.
- FABEC, T., B. OREHEK, N. VERŠNIK, T. MULH, M. ARH 2020, *Končno poročilo o izvedbi predhodnih arheoloških raziskav v Selah na Krasu. Parcela št. 927, k. o. Sela na Krasu* (Neobjavljeno poročilo, hrani ZVKDS, OE Nova Gorica). – Ljubljana.
- FABEC, T. 2022, Sondiranje grobišča iz prve svetovne vojne v Bodrežu. – V: Gaspari, A., P. Novaković (ur.), *Arheologija v letu 2021 – dediščina za javnost. Zbornik povzetkov. Strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva 13. in 14. junija 2022 v Atriju ZRC SAZU v Ljubljani*. – Ljubljana, Slovensko arheološko društvo, 53.
- FEINBERG, J. 1984, *The moral limits of the criminal law. Harm to Others*. – Oxford, Oxford University Press.
- FOSSHEIM, H. 2012, Introductory remarks. – V: Fossheim, H. (ur.), *More than just Bones. Ethics and Research on Human Remains*. – Oslo, The Norwegian National Research Ethics Committees, 7–10.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A., X. AYÁN VILA, R. CAESAR 2015, Ethics, Archaeology, and Civil Conflict: The Case of Spain. – V: Gonzalez-Ruibal, A., G. Moshenska (ur.), *Ethics and the Archaeology of Violence*. – Ethical archaeologies: The Politics of Social Justice 2. – New York, Springer Science+Business Media, 113–136.
- HOLM, S. 2001, The Privacy of Tutankhamen: Utilising the Genetic Information in Stored Tissue Samples. – *Theoretical Medicine and Bioethics* 22, 437–449.
- JOSIPOVIČ, D., J. RUPNIK 2012, *Poročilo o izvedbi izkopa posmrtnih ostankov umrlega ranjenca na nekdanjem pokopališču partizanske bolnišnice Franja* (Neobjavljeno poročilo, hrani Avgusta, d. o. o.). – Idrija.
- JOSIPOVIČ, D., T. PRAPROTNIK 2019, *Poročilo o sondiranju prikritih grobišč v letu 2018* (Neobjavljeno poročilo, hrani Magelan skupina, d. o. o.). – Kranj.
- KOŠIR, U. 2017, *Arheologija soške fronte* (Neobjavljena doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za Arheologijo). – Ljubljana.
- KOŠIR, U. 2019, *Poročilo o sondiranju prikritih grobišč v letu 2018* (Neobjavljeno poročilo, hrani Avgusta, d. o. o.). – Idrija.
- KOŠIR, U. 2021, Rombon: Biography of a Great War Landscape. – *Journal of conflict archaeology* 15/2, 146–167. <https://doi.org/10.1080/15740773.2020.1919452>.
- KOŠIR, U. 2022a, *Poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov vojnega ujetnika iz prve svetovne vojne v dolini Male Pišnice* (Neobjavljeno poročilo, hrani Uroš Košir). – Brezje.
- KOŠIR, U. 2022b, *Arheologija vojnih ujetnikov na Vršiču*. – V: Perko, V. (ur.), *12. Valičev arheološki dan. Zbornik predavanj, Kranj, 12. december 2022*. – Kranj, Gorenjski muzej, 93–100.
- KOŠIR, U. 2022c, *Raziskave vojaških ostalin in žrtev druge svetovne vojne v Rušah pri Mariboru, Mali Lazni v Trnovskem gozdu in na Modrejanu pri Starem gradu pri Goričanah*. – V: Gaspari, A., P. Novaković (ur.), *Arheologija v letu 2021 – dediščina za javnost. Zbornik povzetkov. Strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva*

13. in 14. junija 2022 v Atriju ZRC SAZU v Ljubljani. – Ljubljana, Slovensko arheološko društvo, 54.

KOŠIR, U., P. LEBEN SELJAK 2023a, *Poročilo o ekshumaciji posmrtnih ostankov iz prve svetovne vojne v Vrtojbi* (Neobjavljeno poročilo, hrani Avgusta, d. o. o.). – Idrija.

KOŠIR, U., P. LEBEN SELJAK 2023b, *Poročilo o analizi posmrtnih ostankov in predmetov iz prve svetovne vojne, odkritih v Hudem Logu* (Neobjavljeno poročilo, hrani Avgusta, d. o. o.). – Idrija.

LYNNERUP, N. 2010, The ethics of destructive bone analyses (with examples from Denmark and Greenland). – V: Fossheim, H. (ur.), *More than just Bones. Ethics and Research on Human Remains*. – Oslo, The Norwegian National Research Ethics Committees, 81–94.

MASTERTON, M. 2010, *Duties to Past Persons. Moral Standing and Posthumous Interests of Old Human Remains*. – Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.

MOSHENSKA, G. 2008, Ethics and Ethical Critique in the Archaeology of Modern Conflict. – *Norwegian Archaeological Review* 41/2, 159–175.

REMS, L. 2016, *Etika arheološkega dela s posmrtnimi človeškimi ostanki* (Neobjavljeno diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo). – Ljubljana.

ROZMAN, L., P. LEBEN SELJAK, U. KOŠIR 2021, *Odkrivanje prikritih grobišč v letu 2021 – interventni izkop posmrtnih ostankov žrtev iz podzemne jame v bližini naselja Nova vas pri Opatjem selu (parc. št. 3292 k. o.*

Nova vas) (Neobjavljeno poročilo, hrani Luxor, arheološke raziskave, Luka Rozman s. p.). – Vodice.

SAUNDERS, N. J., N. FAULKNER, U. KOŠIR, M. ČREŠNAR, S. THOMAS 2013, Conflict landscapes of the Soča/Isonzo front, 1915–2013 - Archaeological-anthropological evaluation of the Soča valley, Slovenia / Pokrajine konfliktov soške fronte, 1915–2013 - arheološko-antropološko ovrednotenje Posočja. – *Arheo* 30, 47–66.

SCARRE, G. 2003, Archaeology and respect for the dead. – *Journal of Applied Philosophy* 20, 237–249.

SCARRE, G. 2006, Can archaeology harm the dead? – V: Scarre, C., G. Scarre (ur.), *The Ethics of Archaeology. Philosophical Perspectives on Archaeological Practice*. – Cambridge, Cambridge University Press, 181–198.

ZPVGŽ 2015: *Zakon o prikritih vojnih grobiščih in pokopu žrtev*, Uradni list RS, št. 55/15 in 92/21. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO7211> (29. 11. 2023).

ZVKD 2008: *Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-I)*, Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16, 21/18 – ZNORG in 78/23 – ZUNPE-OVE. <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4144> (29. 11. 2023).

Spletni vir

SPLET 1: <https://www.rtvsl.si/okolje/na-krasu-po-pozaru-odstranili-skoraj-sest-ton-ostalin-iz-prve-svetovne-vojne/654687> (23. 3. 2023).